

**Azərbaycan siyasi xadimlərinin XX əsrin
əvvəllərində mövcud olan siyasi sistemlərdəki yeri**

Rahim HƏSƏNOV*

ORCID: 0000-0003-4621-1798

Xülasə

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Rusiya imperiyasında siyasi partiya və təşkilatların fəaliyyəti daha aktiv səciyyə almışdı. Belə ki, 1905-1907-ci illər inqilabı gedişində çar tərəfindən siyasi partiyaların açıq fəaliyyətinə icazə verilməsi, imperiyada siyasi aktivliyin artmasına gətirib çıxardı. Həmin dövrdə imperiyanın bir parçası olan Azərbaycanda da siyasi aktivləşmə prosesləri gedirdi. Lakin bütün ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da siyasi eklektizm mövcud idi.

Milli elitanın həmin dövrdə vahid siyasi xətt yürütməsi qeyri mümkün olduğundan, dövrün xadimlərinin fikir istiqamətlərinin tədqiqində çətinliklər yaranır. Romanovlar xanədanının süquqtundan sonra isə bu çətinliklər daha da artmış olur. Belə ki, əsas fikir istiqamətləri çar rejiminə qarşı mübarizə olan partiyaların böyük əksəriyyətində siyasi proqram dəyişikliyi baş verdiyindən, onların siyasi addımlarının araşdırılması prosesində tərsmütanasib fikirlər formalaşır.

Açar sözlər: türkçülük, islamçılıq, liberalizm, romantizm, realizm

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Şəki Regional Elmi Mərkəzi Şöbə müdiri
, E-Mail: raqimhist@mail.ru*

The place of Azerbaijani political figures in the existing political systems of the early XX century

Rahim Hasanov

ORCID: 0000-0003-4621-1798

Abstract

At the beginning of the early twentieth century, the activities of political parties and organizations in the Russian Empire became more active. Thus, the Tsar tolerated the open participation of political parties during the 1905-1907 revolution, which led to an increase in political activity in the empire. At that time, Azerbaijan was also in the process of political activism as part of the empire. However, as in the whole country, there was political eclecticism in Azerbaijan as well.

Since it was impossible for the national elite to pursue a single political line at that period, there were difficulties in studying the views of the figures of the time. These difficulties increased after the fall of the Romanov dynasty. Therefore, due to the change in the political program of the vast majority of parties whose main views are the struggle against the Tsarist regime, in the process of analyzing their political step, disparate views are formed.

Keywords: Turkism, Islamism, liberalism, romanticism, realism

Место азербайджанских политических деятелей в существующих политических системах в начале XX века

Рагим Гасанов

ORCID: 0000-0003-4621-1798

Резюме

С начала XX века в Российской империи активизировалась деятельность политических партий и организаций. Таким образом, во время революции 1905–1907 гг. Царь допустил открытую деятельность политических партий, что привело к усилению политической активности в империи. В то время Азербайджан, входивший в состав империи, также находился в процессе политической активности. Однако, как и в остальной части страны, в Азербайджане была политическая эклектика.

Поскольку в то время национальная элита не могла проводить единую политическую линию, возникли трудности с изучением взглядов деятелей того времени. После падения династии Романовых эти трудности усилились. Так как, основными взглядами которых являлся борьба с царским режимом, в связи с изменением политической программы подавляющего большинства партий, в процессе анализа своих политических шагов формируются разнородные взгляды.

Ключевые слова: тюркизм, исламизм, либерализм, романтизм, реализм.

Giriş

XX əsrin əvvəllərində çarizmin müstəmləkə siyasəti, Azərbaycan ziyalılarının məruz qaldıqları iqtisadi və siyasi məhdudiyyətlər, onlarda müxalifət əhval-ruhiyyəsinin güclənməsi, ziyalıların öz millətindən olan zəhmətkeşlərlə birləşməsi üçün zəmin yaradırdı. Azərbaycan milli hərəkatının ideoloqları çar mütləqiyyətinin vəd etdiyi islahatlar yolu ilə öz tələblərinin yerinə yetirilməsinə nail olmaq niyyətində idilər.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xadimlərinin bir sıra siyasi cərəyanlarda yer alması, onların fəaliyyətinin araşdırılması zamanı böyük əksəriyyət tarixçiləri çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Məsələn ondan ibarətdir ki, əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi xadimlərinin bir hissəsi sosialist, bir hissəsi millətçi, az da olsa bir hissəsi isə islamçı istiqamətdə yer almışdı. M. Ə. Rəsulzadə kimi siyasi xadimlərin böyük əksəriyyətinin əsrin əvvəllərində sosialist hərəkatda yer alması və millətçilikdən uzaq olması, ziddiyyət tendensiyasını daha da artırır. Siyasi xadimlərin bir hissəsinin 1905-1907-ci illərdə rus siyasi partiyalarının, əsasən Eser və Kadet siyasi bloklarında yer almaları, sosialist yönümlü siyasi xadimlərin isə mətbuat səhifələrində onları tənqid etmələri, məsələnin əsl üzünü aşkar etməkdə çətinlik yaradır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, həmin dövrdə Rusiya imperiyasının bütün xalqları, həmçinin Azərbaycan xalqında vahid siyasi xəttin olmamasını, siyasi xadimlərin fəaliyyətində fikir dəyişikliyinə baş verməsini, təbii qarşılamaq lazımdır. F. Ələkbərov haqlı olaraq qeyd edir ki, “millətin həyatında yalnız bir ideyanın olması və onun əsasında milli ideologiyanın təşəkkül tapması çətinidir. Burada ən yaxşı halda hansısa milli ideyanın aparıcı rolundan bəhs oluna bilər.”¹

¹Ələkbərov Faiq, Milli ideologiya problemlərinə taixi-fəlsəfi baxış, ikinci hissə Bakı :2014, 587, 25.

Siyasi xadimlər fikirlərində islamçılıq və sosialist meylliliklər

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi xadimlərinin siyasi fikir istiqamətlərini sol və sağ meyilliyə bölmək məqsədəuyğundur. Həmin siyasi meyilləri tam aydınlaşdırmaq üçün onların özləri, sağ mühafizəkar, sağ mərkəzçi mühafizəkar, solçu liberal, sol mərkəzçi liberal, ideal demokrat, sosial demokrat, realist və liberal-demokratlara ayrılırsa yanlışlıq olmaz. Nəzərə alınmalıdır ki, sözügedən istiqamətlərdəki ideal demokratlar ayrı ayrılıqda mövcud ola bilməzdi. Onlar əsasən hər hansı bir siyasi meyilliliyin tərkibində yer alırdı. Burada ideal demokrat dedikdə tam siyasi, milli mərkəzçilik nəzərdə tutulur. Belə bir siyasi mövqeyin isə XX əsrin əvvəllərində mövcud olması mümkün deyildi. Çünki imperiya mütləq monarxiya rejimində illər boyu yaşamış şəxslərin belə bir siyasi fikir mərkəzçiliyini formalaşmasına imkan verə bilməzdi. Bir sıra siyasi xadimlərin xaricdə təhsil almaları da buna kifayət deyildi. Çünki ərazidə ümumi eklektik siyasi aura hökm sürürdü.

İlk növbədə siyasi xadimlərin qısa müddətdə fikir dəyişkənliyinin səbəblərini araşdırmaq üçün dövrün siyasi-iqtisadi və sosial durumuna da nəzər yetirilməlidir. Əsrin əvvəllərində imperiyanın istibdad siyasətinin güclənməsi, Rus-Yapon müharibəsində məğlubiyyət, ölkədəki sosial ziddiyyətləri artırdı. Bu baxımdan sosialist hərəkatın vüsət alması prosesi sürətlənmişdi. Buna görə Azərbaycan siyasi xadimlərinin də, həmin dövrdə sosialist hərəkatda yer alması təbii qarşılanmalıdır.

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında formalaşan siyasi partiyaların böyük əksəriyyətinin ümumi bir düşmən hesab etdikləri mütləqiyyətə və istibdada qarşı mübarizə məsələsi, siyasi proqramlarının əsasını təşkil edirdi. Bu isə Azərbaycan ziyalılarının da siyasi fikirlərində də öz əksini tapmışdı. M. Ə. Rəsulzadə, M. H. Hacınski, kimi ziyalıların siyasi

düşüncələrində əsas qayənin Romanovların istibdadına qarşı eyni fikirdə olmalarını və əsasən də, bu fikirlərdə sosializm istiqamətinə yönümlülük, əvvəllər onların bir çox araşdırmaçılar tərəfindən sosilaist və ya bolşevik cərəyanında yer almaları fikirinə gəlməyə sövq etmişdir.

1904-cü ildə Bakıda Hümmət təşkilatının yaradıldı və təşkilatda M. Ə. Rəsulzadə, M. H. Hacınskinin yer almışdılar.² Onların bu təşkilatda yer almaları yuxarıda göstərilən ziddiyyətləri daha da dəriləşdirir. Firuz Kazımzadə kitabında qeyd edir ki, imperiyanın tərkibindəki əzilən xalqlarda, əsasən də müsəlmanlarda, Karl Marks və Cəmaləddin Əfqaninin ideologiyalarının təsiri böyük olmuşdur. Gənc Azərbaycan intellegensiyasının böyük bir hissəsi, RSDFP-na qoşulmuş, Hümmət təşkilatı yarandıqdan sonra isə onun ətrafında birləşmişdi.³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament üzvlərindən İ. Əbilov, M. Şeyxülislamov da Hümmət təşkilatında yer almışdılar.⁴ Lakin əsrin əvvəllərində bu siyasi xadimlərdəki sosialist meyilliliklə bolşevizmi qarışdırmaq yanlışlıqdan başqa bir şey deyil.

Doğrudur, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi xadimləri Rusiyanın sosial-demokrat hərəkatında fəal iştirak edirdilər. Bu ümumi bir problem olan Romanovlar xanədanının mütləqiyyətinə qarşı birgə mübarizə ortaqlığından irəli gəlirdi.⁵ F. Kazımzadə bu məsələ haqqında vurğulayır: Azərbaycan siyasi xadimləri həmin hərəkatlarda iştirak etmələrinə baxmayaraq, yer aldıkları partiyalar və siyasi təşkilatlarda qərarlaşa bilmədidilər. O, bunu haqlı olaraq istəklərin və dünya görüşlərin fərqli olmasından irəli gəldiyini qeyd edirdi

²Nəsibzadə Nəsib., Müsavat və Müsavatçılıq, Yeni Müsavat № 1 (18), 1991.

³Kazımzadə Firuz, Borba za Zaqafqazye (1917-1921), SA, SS Press Stoqolm: 2010 328, 30.

⁴Azərbaycan tarixi, yeddi cildə, V cild Bakı:2008, 672, 116.

⁵Elekberov Faik, Muhammed Emin Rasulzadə-nin Dünya görüşü, Konya: 2014 256, 68.

.⁶ Ancaq F. Kazımzadə milli ziyalılarımızın həmin sosialist partiyalardan uzaqlaşmasının əsas səbəbi kimi iri burjuaziyanın köməyi ilə mövqelərini möhkəmləndirmək istəyini göstərərək yanlışlığa yol verir. Çünki xalqın tapdalanmış milli şurunun aradan qaldırılması üçün həmin sosialist partiyaların proqramları uyğun gəlmirdi. Həqiqətən də, sosialist partiyaların proqramlarında milli məsələ arxaya çəkilərək, sinfi məsələ qabardılırdı. M.Ə. Rəsulzadə o dövəndə özünü milli müxalifətin, Bakıdakı bolşevik və menşevikləri isə Rusiya Sosial-demokrat işçi Partiyasının nümayəndəsi kimi təqdim edirdi.⁷ Bu ziddiyyəti anlayın Azərbaycan siyasi xadimləri 1905-ci il I Rus inqilabı illərində həmin təşkilatları tərk etdilər.⁸

1907-ci ildə hakimiyyət orqanları Hümətətin bağlanmasına qərar verdilər⁹. Ümumiyyətlə həmin dövrün bolşevikləri ilə 1920-ci ildə Azərbaycanı işğal etmiş bolşevikləri və onların ideologiyalarını eyniləşdirmək də yanlışlıqdan başqa bir şey deyil. Nəsiman Yaqublu haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanın istiqlalı elan olunub müstəqil bir dövlət halında yayıldığı dövrdə belə Hümətətin istiqlalçılıq prinsiplərini qəbul edən, Azərbaycan Sovet Respublikası şüarı ilə, məmləkətimizin azadlığını Rusiyada axtaranlara müxtəlif mövqedən yanaşmaq lazımdır.¹⁰ F Kazımzadə göstərir ki, Rəsulzadə RSDFP-nin Bakı təşkilatında yer almışdı və onun Cabaridze və Əzizbəyov kimi bolşeviklərlə şəkilləri var.¹¹ Mirzə Davud Hüseynov qeyd edirdi: “Bu adamlar hələ 1905-ci ildə Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə partiyasının Bakı təşkilatının üzvləri idi. Birinci inqilabdan sonra fəhlələrdən uzaqlaşdılar, sonra isə inqilab işini tamamilə dəyişdilər və öz

⁶ Firuz Kazemzade . Borba za Zakavkazye . CA CC PRESS Stokqolm 2010 (1917-1921) 328, 30

⁷Elekberov Faik, Muhammed Emin Rasulzade dünya görüşü Konya 2014 256,71.

⁸Nəsiman Yaqublu. Müsavat partiyasının tarixi. Adiloğlu Bakı 2012, 201, 31.

⁹Mehmet Saray. Azərbaycan türkləri tarixi. İstanbul 1993, 301, 32.

¹⁰Nəsiman Yaqublu . Müsavat partiyasının tarixi . Bakı2012, 201, 31

¹¹ Firuz Kazemzade . Borba za Zakavkazye . CA CC PRESS Stokqolm 2010 (1917-1921) 323, 31

təşkilatlarını qurdular.¹² Doğrudur, həmin şəxslər Hümət təşkilatında yer almışdılar. Amma bu dövr üçün həmin təşkilata sırf bolşevik təşkilatı kimi baxmaq yanlışlıqdan başqa bir şey deyil. Yusif Rüstəmov qeyd edir ki, “Hümət təşkilatında fəaliyyət göstərən M.Ə. Rəsulzadə qrupunun üzvləri, Müsavat partiyasının üzvləri, xalqın milli mübarizəsi yolunu istiqamətləndirməyə çalışırdılar.¹³ Təşkilatın siyasi yönümünün sosial-demokratik olması onların bolşevik kimi qələmə verilməsinə rəvac vermir. Həm də təşkilatın ilkin fəaliyyətində milli məsələlər də qabardılmışdı. Məsələn, millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək, muxtar vilayətlər yaratmaq kimi şüarların irəli sürülməsi, təşkilatın II qurultayında ayrıca müddəa kimi daxil edilməsi (9-cu bənd) bunu sübut edir.¹⁴

Əsrin əvvəllərində M. Ə. Rəsulzadənin aşağı təbəqənin güzəranı ilə bağlı məqalələrində, sosialist meyillilik islahi anlamda öz əksini tapmışdır. Məsələn, Şərqi Rus qəzetindəki məqalələrinin birində yazırdı: “Ta Allah da bizim əlimizdən tutsun. Hədisi şərifi-nəbəvi varid olubdur ki, fəqərəyə əl tutaq¹⁵. Məsələn islahi dəyərlərə söykənib nəzəriyyəsini zənginləşdirən Ə. Ağaoğlu əsrin əvvəllərində sosializmi islah dininə zidd hesab etməyərək, onun əsas qayəsini bəşər övladının mənəvi və maddi sərvəti hesab etmişdi.¹⁶

Lakin o sonrakı dövrdə bu məsələni təkzib edir¹⁷. Ancaq M. Ə Rəsulzadənin siyasi fikirlərində zamanla səthi dəyişikliklər olsa da, onun ideologiyası demək olar ki, vahid süjet xəttinə daha yaxın olmuşdur.

¹² Quseynov M.D. Turkskaya demokraticeskaya partiya federalistov Musavat v proşlom i nastoyaşim. Baky 1977 337, 223

¹³ Rüstəmov Y. Siyasi Hüquqi təlimlər tarixi (mühazirə kursu) Bakı Azərbaycan universiteti nəşriyyatı .2004,320, 295

¹⁴ Seyidzadə Dilarə . Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyə aparan yollar. Bakı . 1998, 254, 124

¹⁵ Rəsulzadə M.Ə. Hümət və qeyrət vaxtıdır. Şərqi Rus № 19 14 may 1903, 3

¹⁶ Mustafayev Qədim . XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islah ideologiyası və onu tənqidi. Bakı, Maarif:1973, 296, 172

¹⁷ Ağaoğlu. Ə. Millət və millətçilik. Tərəqqi qəzeti 1909 22 yanvar №16 N 19 29 yanvar №22 5 fevral №28.

M.Ə. Rəsulzadənin mətbuatdakı yazılarına diqqət yetirdikdə, islami ideyalarla öz sosialist fikirlərini irəli sürməsi ortaya çıxır. Yəni M. Ə. Rəsulzadə başqa ziyalılardan fərqli olaraq, islami dəyərlərlə sosialist ideologiya arasında heç bir uçurumun olmamasını sübut etməyə çalışmışdır. 1906-cı il İrşaq qəzetində o yazırdı: “İslamiyyət hüriyyəti- məhz olub, hər bir əsası ictimaiyyət üzrə bina olunduğu bir zamanda biz istibdadpərəst oluruq. Cəmi taifələr dinimizin üsullarından olan hüriyyət və ittihadi-beynəlmiləli ararkən, bizlər istibdad və nifaqı axtarıyoruz”.¹⁸ Burada onun “ittihadi-beynəlmiləliyə” məsələsinin bir başa sosialist ideyalara əsaslanması öz əksini tapır. M. Ə. Rəsulzadənin bu fikiri Ə. Hüseynzadənin də siyasi konsepsiyalarında yer almışdı. O da islamiyyətlə sosial-demokratiyanın ziddiyyət təşkil etmədiyini sübut etməyə çalışmışdır.¹⁹ M. Ə. Rəsulzadə fevral inqilabından sonra belə Açıq söz qəzetindəki islam tarixi ilə bağlı məqaləsində yazırdı ki, demokratiya və sosializm ideyaları islama zidd deyildir, əksinə onun əsas müddəalarına müvafiq gəlir.²⁰ Yəni o inqilabdan sonra tam milli mövqedə dayanmasına baxmayaraq əsrin əvvəllərində olduğu kimi idealoji fikirlərində islami və sosialist dəyərlərə müəyyən dərəcədə söykənmişdir.

M. Ə. Rəsulzadənin əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasındakı türk-müsəlman əhalisi arasında islamçılığın millətçiliyə nisbətdə güclü olmasına görə, onun bu aspektdən xalqı maarifləndirməyə çalışması realist mövqedə dayanmasını sübut etmiş olur. Bu isə romantizm meyilli, istər sosial demokrak, istərsə milli liberal yönümlü siyasi xadimlərdən fərqli olaraq öz ideologiyasını tam əks etdirməyə və gələcəkdə siyasi fikirlərini qətiləşdirməyə imkan vermişdir. Məsələn, o Dirilik

¹⁸M.Ə. Rəsulzadə . Edam cəzası . İrşad № 208 4 sentyabr 1906 səh2.

¹⁹Hüseynzadə Əli bəy. Seçilmiş əsərləri Bakı “ sərğ-qərb” 2007 480, 113-114.

²⁰Rəsulzadə M.Ə. Hümmətiül-rical, təqləül-cibal. Açıq söz. 5 iyun 1917 № 513 səh 2.

məcmuəsində yazırdı: “Əcələ bir surətdə maddətən tərəqqi edib də mənəviyyatca məhrum qalmaqdansa, maddətən gec tərəqqi edib, mənəviyyatca müstəqil qalmağı tərcih edərəm, çünki milliyyətin də, bəşəriyyətin də faydəsi bundadır”.²¹ Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə öz yazılarında islamın müsəlmanların həyatında ən keçilməz, ən fəal element rolunu oynadığını vurğulayır, müsəlmanlar ya məhv olub yer üzündən silinməli, ya da din vasitəsilə sağalmalıdır kimi fikirlər irəli sürürdülər²². Ancaq M. Ə. Rəsulzadənin fikirlərində belə siyasi romantizm meyilli ideyalara rast gəlinmir. Səlahəddin Xəlilov doğru olaraq qeyd edir ki, “bəzən eyni bir ideya müxtəlif dövrlərdə, fərqli coğrafi məkanlarda müstəqil surətdə irəli sürülür; bu halda tarixi ilkinlikdən daha çox, məhz hansı ideyanın, hansı fəlsəfi fikrin sonrakı inkişaf prosesinə təsir göstərməsi daha önəmli olur”.²³

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bolşeviklər də əsrin əvvəllərində, hətta 1917-ci il fevral inqilabına qədər öz fikirlərində klassik sosial-demokrat ideyaların böyük əksəriyyətini dəstəkləyirdilər və onlarda bolşevik diktaturası yaratmaq kimi elementlərə hələ rast gəlinmirdi. Hətta 1917-ci il fevral inqilabının birinci mərhələsində belə bolşeviklər menşeviklərlə vahid sosial-demokrat təşkilat halında birləşmişdilər və sosial demokrat təşkilatlar arasında ixtilaflar yaranmamışdı.²⁴ Həm də, yuxarıda göstəriləyi kimi car rejiminə qarşı ideyaların cəmləşdirilməsi, M.Ə. Rəsulzadə və silahdaşlarının, ümumiyyətlə siyasi xadimlərin böyük əksəriyyətinin fikirlərini yalnız bir nöqtəyə cəmləşdirmələrinə səbəb olmuşdu.

²¹ Cəfərov N. Milli ictimai fikir tariximizdən. Bakı, 1993. 80, 15.

²² Ağaoğlu Əhməd bəy, Mərəzimizizin çarəsi. Kaspıy 9 yanvar 1904.

²³ Xəlilov S. Fəlsəfə: Tarix və Müasirlik. (fəlsəfi komparativistika) Bakı 2006, 420, 17.

²⁴ Azərbaycan tarixi yeddi cildə 5 cild Bakı 2008 693, 295.

Siyasi xadimlərin fikirlərində liberalizm istiqamətləri

Əsrin əvvəllərində siyasi xadimlərin fikir istiqamətini tam müəyyənləşdirərkən çətinlik yaradan amillərdən biri də, liberalizm mövqeyində dayanan ziyalıların fəaliyyəti idi. Bu siyasi xadimlər içərisində başda Əhməd bəy Ağayev göstərilərsə yanlış olmaz. Əhməd bəyin, siyasi fikrinin formalaşmasında C.Əfqaninin böyük təsiri olmuşdur.²⁵ C. Əfqani əsrin əvvəllərində islahatçı islamçı kimi tanınan bir şəxs idi. Ancaq Ə. Ağaolunun siyasi fəlsəfi fikirlərində fərd azadlığı meylləri də olmuşdur. Onun fərd azadlığı konsepsiyası Fransada mövcud olan liberalların fikirləri ilə üst üstə düşürdü. Məsələn, Ə. Ağaoğlu islam dininin dövlətə, hüquqa təsirini qəbul etmir, bunun inkişafa mane olacağını qeyd edirdi.²⁶ Ancaq bununla bərabər onun siyasi fikirlərində “toplumun dinini qorunması üçün öncə milli mənliliyi, müstəqilliyi olmalıdır” qeydləri, onun solçu-mərkəzçi-liberal yönümlü olduğunu sübut edir. Ə. Ağaoğlunun siyasi fikirlərində tam qərbmeyilliliyin olmaması onun M. Şaxtaxının fikirlərini tənqid edərək “ “Şərqi Rus” bundan xilas olmaq üçün cəmiyyəti qərb dəyərləri ilə tanış etməklə yanaşı, Şərqi tarixi-fəlsəfi cəhətdən öyrənilməsinə həmvətənlərinin dünyaya baxışının və mənəvi həyatının yeniləşməsinə də öz tövhələrini verməlidir”²⁷ kimi fikirlərində öz əksini tapır. Yəni Ə. Ağaoğlu liberal-demokratiyaya meyli bir insan kimi formalaşmışdı. Onun islahatçı dünyagörüşü İslam dünya görüşündən türkçülüyə keçməsinə asanlaşdırmışdı.

Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsinin “İslam birliyi” ideyasından çıxış etməsi də təbii hesab edilməlidir. M. Ə. Rəsulzadə haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “Azərbaycan türkləri arasında başlanğıcda milli oyanış dini çərçivədə olmuş, dinin elmlə zidd olmaması kimi mülahizələr irəli sürülmüş, bu mənada

²⁵ Akalın G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Ə. Ağaoğlu 164, 18.

²⁶ Orada səh 38.

²⁷ Azərbaycan Mətbuat tarixi antalogiyası 2 cildə Elm və təhsil 2011 297,230.

XIX əsrdə Qafqaz türkləri milli varlıq kimi özünü hələ göstərə bilməmiş, daha çox ümmətçilik mənasında din və məzhəbçiliyə meyl etmişdir.²⁸ Nəzərə alınmalıdır ki, Azərbaycanda İslamçılıq ideyası ətrafında yer alan siyasi xadimlərin böyük bir hissəsi İslam birliyinə əsasən mənəvi-əxlaqi dəyər kimi yanaşmışdır. Ə. Hüseynzadə və Ə. Ağaoğlu islam birliyi kimi ideyanı milliliklə paralel aparmışlar. Yəni islam bilriliyi ətrafında cəmləşən Azərbaycan siyasi xadimləri Ümumrusiya müsəlman xalqlarının radikal islamçı nəzəriyyəyə deyil, bu xalqların islami dəyərlərin mənəvi-estetik xüsusiyyətləri ətrafında birləşməyə və sonda milliliklə islami dəyərləri bir yerdə sintez şəkildə formalaşdırmağa çalışmışlar.

Doğrudur, əsrin əvvəllərində Əbdussalam Axundzadə, Yusif Ziya Talıbzadə kimi mühafizəkar islamçılar da mövcud idi. Onlar xalqın keçmişdən uzaqlaşması, köhnə ehkamların zəifləməsini bütün bələlərin mənbəyi kimi göstərirdilər.²⁹ Onların fikrincə müsəlmanların birliyə nail olmasının yalnız iki başlıca şərti var ki, onlardan biri Peyğəmbərin(s) Əhli beytini tanımaq, digəri quranın mahiyyətini dərk etməkdir.³⁰ Ancaq Azərbaycanın aparıcı siyasi xadimlərindən fərqli olaraq bu şəxslərin fikirləri Azərbaycan milli ideologiyası və Ümumrusiya müsəlmanlarının siyasi fikrində dərin kök sala bilməmişdir. Həmin şəxsləri sağçı mühafizəkar meyilli bögüyə aid etmək olar.

Siyasi xadimlərin türkizmə münasibətləri

Əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərkibində siyasi türkizm meyilləri artmışdı. Siyasi türkizmin banilərini fikirlərinə görə Azərbaycan millət kimi deyil, "Vahid türk millətinin tərkibi" olmalı idi.³¹ Bu fikrin Azərbaycançılığa zidd olmasına

²⁸Rəsulzadə M.Ə Qafqaz türkləri . Bakı, Təknur:2012, 75, 42.

²⁹Ələkbərov Faiq, Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış İkinci hissə "Elm və təhsil" Bakı: 2014, 587, 37.

³⁰Axundzadə Əbdussalam. Müqəddəs peyğəmbərlərin tarixi. Bakı ,Azənəşr: 1993,187, 7.

³¹Balayev A. Mamed Amin Rasulzade (1884-1955) Moskva izd. "Flinta":2009, 288, 7.

baxmayaraq, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının formalaşmasında danılmaz rolu olmuşdur. M. Ertoğrul Düzdağ qeyd edir ki, Osmanlı dönəmində türkcülük cərəyanının yaranmasında“ çar Rusiyası idarəsindəki Türk diyarlarından gəlmiş fikir və hərəkat adamlarının təsiri olmuşdur.³² Məsələn, Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayevin XX əsrin əvvəllərində irəli sürdükləri ümumtürk ideali türk xalqlarının ümumi müsəlman kontekstindən ayrılmasında katalizator rolu oynadı. Onların siyasi türkcizm fikirləri əsasında türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyaları formalaşdı və bu etnik konsepsiya ortaya qoyulduqdan sonra imperiya ərazisindəki türk müsəlman əhalinin etnodinamik inkişafını başlatdı. Bunun nəticəsində isə gələcəkdə Azərbaycançılıq anlamının bünövrəsini qoydu. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Panislamizmdən xilas olan türk ictimai-siyasi fikri bədən-birə bu gün əsaslandırdığımız real milli ideyaya gəlib çata bilməzdi. Psixoloji cəhətdən bu anlaşılandır. Müharibə və ümumi təhlükə şəraitində islam birliyi kimi böyük və əhatəli şüardan imtina edən millətçilər onun əvəzinə eyni təsir gücündə bir şüar irəli sürməli idilər. Bu isə yalnız “Dunaydan Altaya qədər bütün Türk xalqlarının birliyi” şüarı ola bilərdi.³³

İstər Ə. Hüseynzadənin istərsə də Ə. Ağaoğlunun siyasi fikirlərində islamçılıq türkcülük ideyaları, müsəlman türk xalqlarının sosial siyasi inkişafına təkan vermişdi. Onların nəzəriyyələri qərbi Avropa tarixçilərinin qələmə verdiyi “panislamist”, Pantürkist” ifratçı meyillərdən uzaq idi. Ə. Hüseynzadə yazırdı: “ Rusiya müsəlmanlarının və türklərinin guya “panislamizm” ideyası ətrafında ittifaq və ittihad edərək Rusiya və Avropa üçün böyük təhlükə olduğu haqqında yazdıqları böhtandan başqa bir şey deyil.³⁴

³²Düzdağ. E. M. Türkiyədə islam və ırqçılıq meselesi. İstanbul, Cihad 1976 , 341, 350.

³³Rəsulzadə M. E. O panturkizme v svyazi c Kavkazskoy problemoy, Oksford, 1985 186, 64.

³⁴Hüseynzadə . Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı “Şərq-Qərb” 2007 480, 73-74.

Əli bəy Hüseynzadənin ümumi siyasi fikirlərində türkcülük ideyası əsasən Osmanlı Türkiyəsinin dominantlığı ətrafında formalaşması məsələsi, tarixçilər tərəfindən fərqli qiymətləndirilir. Məsələn Aydın Balayev onun Osmanlıçılıq siyasi fikirini tənqid edərək, başqa türk xalqlarının Osmanlı içərisində əritməyinin tərəfdarı olduğunu qeyd edir.³⁵ Faiq Ələkbərov isə Aydın Balayevin fikirləri ilə razılaşmayaraq, Ə. Hüseynzadənin “Osmanlı türkcülüyü” Azərbaycan türkcülüyü üçün ziddiyyət deyil təkanverici qüvvə kimi götürmüşdür.³⁶ Burada hər iki müəllifin fikirlərində müəyyən qədər həqiqət olsa da, onu qeyd etmək lazımdır ki, Ə. Hüseynzadə isitəmədiyi halda belə Osmanlı türklüyü ideologiyası reallığa çevrilsəydi, mütləq şəkildə olmasa da, Rusiya imperiyası tərkibində yaşayan xalqların ərimə prosesi baş verəcəkdə. Faiq Ələkbərov əsərində Ə. Hüseynzadənin türkcülük nəzəriyyəsinə mütləq haqq qazandıraraq, M. A. Şaxtaxtı kimi ziyalıların dil islahatına qarşı bu prinsipin optimal olduğunu isbat etməyə çalışmışdı.³⁷ Müəllif osmanlıçılıq ideologiyasının anti qərb siyasətinə qarşı qoyulan sədd kimi qiymətləndirsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, bu ideologiyada müəyyən dərəcədə romantizm üsürləri mövcud idi. Yəni Osmanlı türkcülüyü məsələsinin həmin dövrdə reallaşması siyasi-sosial, iqtisadi və coğrafi baxımdan sıfıra bərabər idi.

Bundan başqa onu da qeyd etmək gərəkdir ki, Ə. Hüseynzadənin də fikirlərində zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Onun siyasi fikirlərində baş verən dəyişikliklərin əsas səbəblərindən biri kimi Osmanlı imperiyasının siyasət meydanındakı uğursuzluları göstərmək olar. M. Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, İstanbulun sosial reform aparmağa imkan verilmədi. Bu tarixi missiyanı gənc Azərbaycan

³⁵Balayev Aydın. Məmməd Əmin Rəsulzadə (1881-1955), Bakı 2011 286, 27.

³⁶Ələkbərov Faiq, Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış, İkinci hissə “Elm və təhsil” Bakı 2014, 587, 69.

³⁷Ələkbərov Faiq, *age*, 83

götürdü.(M.Ə. Rəsulzadə Əsrimizin Siyavuşu . Xəzər . 1990 N 1 s 49) Mandelştam haqlı olaraq göstərirdi edir ki, “Osmanlının hərbi uğursuzluqları türklərin bütün fikirlərini tərsinə çevirdi. Türklər başa düşdülər ki, onlar Osmanlı yox türkdülər”.(Мандельштам А.Л. Введение Зареваид (Завей и Вартун Налбандяны) Турция и Пантуркизм . Париж 1930 9) Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Ə. Hüseynzadənin bu dövləti dəstəkləməsi ilə bağlı yazısında yeni formalaşan dövləti alqışlamışdır.(Ə Hüseynzadə Seçilmiş əsərləri, iki cildə II cild, səh 366) Yəni Ə. Hüseynzadənin fikirlərində Osmanlıçılıq ideyalarının olması fikirini gizlətmək və ya onun Azərbaycan siyasi hərəkatına verdiyi ideoloji dəstəyidə arxa planda saxlamaq yanlışlıqdan başqa bir şey deyil. Onun siyasi fikirlərindəki süjet xəttini izləyərək belə qənaətə gəlmək olar ki, solçu liberal fikirli siyasi xadimlərinin yanında yer almışdır. Əli bəy Hüseynzadənin siyasi fikirlərində dəyişikliklərin olmasına baxmayaraq, onun konsepsiyaları əsasında M. Ə. Rəsulzadə gələcəkdə Azərbaycan istiqlaliyyəti, Azərbaycançılıq və Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsini formalaşdıraraq onun dövlət yaratmaq hüququnu ortaya qoydu.

Nəticə

Dövründən asılı olmayaraq, real düşüncə tərzinin hər bir sahədə olduğu kimi siyasətdə də tətbiq edilməsi düzgün addımların atılmasına gətirib çıxarır. XX əsrin əvvəllərində siyasi qarışıqlığın hökm sürdüyü Cənubi Qafqazda bir sıra siyasi istiqamətlərin olmasına baxmayaraq, bunların içərisindən ən dayanıqlıları sıyrılib eklektizm burulğanından çıxıb bildi. Siyasi romantizm və realizm arasında gedən mübarizədə əlbəttə ki reallığı əks etdirən və dövrün həqiqətlərini qəbul edərək, real addımlara söykənən təşkilatlar özlərini qoruyub saxlaya bildilər.

Romantizm cərəyanında yer alan təkilatlar isə başqa siyasi qüvvələrin və ideologiyaların təsirindən xilas ola bilmədilər. Doğrudur, siyasi realizm cərəyanında yer alan xadimlər uzaq dövrə uyğun siyasi xətt yürüdə bilməzdilər. Onlar real dövrün tələblərinə uyğun hərəkət edirdilər. Lakin onların atdıqları addımlar mümkünlük dərəcəsinə daha yaxın idi və utopiyalara söykənmirdi. Ancaq onu da nəzərə almaq lazımdır ki, siyasi romantizm cərəyanı mövcud olmasa, dövrə uyğun reallıqları əks etdirən siyasi kosepsiyaların formalaması mümkünsüz olar. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində meydana gəlmiş, türkizm, islam birliyi, sosializm cərəyanlarında mövcud olan romantizm xətti üzərində zaman zaman dəyişikliklər edilərək reallıqları əks etdirən siyasi proqramlar meydana gəldi . Əgər XX əsrin ilk illərində siyasi mərkəzçilik (yəni ümümtürk siyasi birliyi və yaxud ümumisləmlə siyasi birliyi) kimi cərəyanların ətrafında siyasi fikirlər formalaşırdısa, əsrin ikinci onilliyində həmin siyasi fikir sahibləri içərisindən realizm xəttinə söykənən azərbaycançı elita formalaşdı və bu təbəqə əvvəlcə Rusiya tərkibində muxtariyyət sonra isə müstəqillik tələbi ilə çıxış etdi.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan tarixi, yeddi cildə, V cild, Bakı Elm, 2008.

Azərbaycan Mətbuat tarixi antologiyası, 2 cildə, Bakı, Elm və təhsil: 2011.

Ağaoğlu, Ə., *Millət və millətçilik*, Tərəqqi qəzeti, 1909 22 yanvar №16 № 19 29 yanvar №22 5 fevral №28.

Akalın, G., *Türk düşüncə və siyasi həyatında Ə. Ağaoğlu*, Azatam Bakı: 2004.

Axundzadə, Ə., *Müqəddəs peyğəmbərlərin tarixi*, Azənəşr Bakı:1993.

Balayev, A., *Mamed Emin Rasolzade (1884-1955)*, Moskva izd "Flinta" :2009.

Balayev, A., *Məmməd Əmin Rəsulzadə (1881-1955)* Bakı 2011.

Cəfərov,N., *Milli ictimai fikir tariximizdən*, Bakı, 1993.

Düzdağ, E. M., *Türkiyədə islam ve irkçılıq meselesi*,İstanbul, Cihad:1976.

Elekberov, F., *Muhammed Emin Rasolzade-nin Dünya görüşü*, Konya 2014.

Ələkbərov,F., *Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış*, İkinci hissə "Elm və təhsil" Bakı: 2014.

Hüseynzadə,Ə., *Seçilmiş əsərləri*, iki cildə, I cild, "Şərq-qərb" Bakı:2007.

Hüseynzadə,Ə.,*Seçilmiş əsərləri*, iki cildə, II cild, "Şərq və qərb Bakı: 2007.

Xəlilov, S., *Fəlsəfə: Tarix və Müasirlik (fəlsəfi komparativistika)* Bakı: 2006.

Kazemzade, F., *Borba za Zakavkazye*, SA SS Press, Stoqolm:2010 (1917-1921).

Quseynov, M.D., *Turkskaya demokratiçeskaya partiya federalistov Musavat v proşlom i nastoyaşem* , Bakı: 1977.

Mandelştam, A.L., *Vvedeniye Zarevand (Zavey i Vartun Nalbandyanı) Tursiya i Panturkizm* . Parij:1930.

Mərəzimizin çarəsi., *Əhməd bəy Ağaoğlu*, Kaspıy 9 yanvar 1904, № 24

Mustafayev, Q ., *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda islam ideologiyası və onu tənqidi*, Maarif, Bakı: 1973.

Nəsibzadə, N., *Müsavat və Müsavatçılıq*, Yeni Müsavat № 1 (18), 1991.

Rəsulzadə, M.Ə ., *Hümmət və qeyrət vaxtıdır*, Şərqi Rus № 19 14 may 1903.

Rəsulzadə, M .Ə., *Edam cəzası* , İrşad № 208, 4 sentyabr 1906.

Rəsulzadə, M.Ə ., *Hümmətiül-rical, təqləül-cibal*, Açıq söz, 5 iyun 1917, № 513.

Rəsulzadə, M.Ə., *Qafqaz türkləri* ,Bakı, Təknur:2012.

Rasulzade, M.E., *O panturkizme v svyazi Kavkazskoy problemoy*, Oksford:1985.

Rəsulzadə, M.Ə., *Əsrimizin Siyavuşu*, Xəzər . № 1 , 1990.

Rüstəmov, Y., *Siyasi Hüquqi təlimlər tarixi (mühazirə kursu)*, Bakı Azərbaycan universiteti nəşriyyatı ,2004.

Saray, M., *Azərbaycan türkləri tarixi*, İstanbul 1993.

Seyidzadə, D ., *Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyə aparan yollar*, Bakı:1998.

Yaqublu, N., *Müsavat partiyasının tarixi*, Adiloğlu, Bakı: